
Adrian Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011, 206 p.

Volumul de față reprezintă o apariție nouă și necesară în peisajul istoriografiei românești, ce abordează o tematică inedită, dedicată de autorul ei în egală măsură istoriei bănățene, cât și istoriei ecleziastice. Suntem în fața unei abordări ambițioase și meritorii, care și-a propus să reconstituie aspecte importante ale vieții confesionale a Banatului din secolele XVI-XVII, un excurs impus de lipsa unor sinteze de substanță, a unui dialog istoriografic constructiv, cerut de specificul unei provincii multietnice și multiconfesionale, așa cum Banatul istoric s-a dovedit a fi începând cu evul mediu și până în contemporaneitate. Încă din *prolegomene* autorul își declară intenția de a trata istoria bisericii bănățene în integralitatea sa, circumscrisă unei perioade de referință în care confesiunile tradiționale creștine s-au confruntat atât cu inovația religioasă promovată de Reformă, cât și cu impactul avansului islamic spre centrul Europei, care a marcat pentru un secol și jumătate arealul bănățean, determinând mutații însemnate în plan economic, social, politic sau confesional. Investigația istoricului caută răspunsuri, avansează opinii, construiește ipoteze, formulează certitudini fundamentate pe o foarte bună documentare și pe o analiză comparată a unei palete largi de surse istoriografice. Frustrarea mărturisită de autor este legată de o serie de limitări care au îngreunat atât cercetare, cât și prelucrarea coerentă a datelor obținute, limitări care țin de specificul istoriei spațiului bănățean: este vorba, în primul rând, de lipsa monumentelor ecleziastice din epoca medievală și premodernă, distruse în decursul unei istorii tumultuoase, precum și de inconsecvența și inconsistența izvoarelor documentare care a împietat asupra câmpului de analiză. În pofida acestor obstacole obiective, meritul incontestabil al lucrării este acela de a aduce la lumină și de a pune în valoare surse inedite, depistate în arhivele din Roma, Vatican, Viena, Budapesta, Esztergom, Martin (Slovacia) sau Cluj-Napoca, surse care, coroborate cu accesarea unei bogate bibliografii române, maghiare și sârbo-croate aduse la zi au facilitat autorului o construcție istoriografică coerentă, de o înaltă ținută academică.

Capitolul I al lucrării este dedicat în mod firesc *Izvoarelor și istoriografiei ecleziastice privind Banatul secolelor XVI-XVII* (p. 11-32), autorul mărturisind faptul că istoria bisericească a Banatului s-a dovedit a fi un domeniu incitant de cercetare, care i-a oferit posibilități nebănuite în ceea ce privește nu doar depistarea și prelucrarea documentației referitoare la sfera confesională, cât și coroborarea și analizarea tuturor tipurilor de izvoare cunoscute. Meritul de necontestat al lucrării este acela că ea se fundamentează pe o excelentă bază documentară care, deși limitată în mod obiectiv de ceea ce timpul și vremurile au permis să se păstreze, odată adusă la lumină prin strădania cercetătorului, a oferit informații prețioase construcției istoriografice, augmentate de accesarea unei bogate bibliografii de specialitate. Au fost consultate izvoare diplomatice (fonduri familiale, colecții de documente sau fonduri ale instituțiilor ecleziastice și politice), surse otomane (deftere, cronici otomane și cărți de călătorie), precum și surse ecleziastice (ortodoxe, catolice și reformate) pe care autorul le apreciază însă ca fiind de valoare inegală și adesea subiective. În egală măsură, este de apreciat parcurgerea unei istoriografii consistente dedicate vieții religioase din Banat, asupra căreia însă autorul își manifestă opinia că ea nu s-a ridicat la nivelul istoriografiei de același tip din celelalte provincii românești. Complexitatea problematicii abordate a presupus accesarea atât a informațiilor furnizate de istoriografia românească, cât și de cea sud-slavă și maghiară, autorul recurgând la o serie de aprecieri calitative asupra sferelor de interes manifestate de scrisul istoric, cât și de un anumit grad de subiectivism determinat de considerente de natură politică sau religioasă.

Capitolul al II-lea, *Banatul în secolele XVI-XVII* (p. 33-52), este un excurs gândit de autor pe două paliere care circumscriu fundamentele eșafodajului ideatic al viitoarelor capitole. Un prim palier este dedicat identității teritoriale a Banatului, o provincie central-europeană în viziunea cercetătorului, el respingând încadrarea acesteia în spațiul geografic transilvănean (extrem de răspândită în rândurile istoriografiei românești), față de care a avut o evoluție administrativă, istorică și confesională aparte. Autorul ia în discuție întinderea teritoriului istoric al Banatului, diversitatea geografică ce a avut impact asupra dezvoltării comunităților umane, cadrul politic al secolelor XVI-XVII, caracterizat de vexațiile provocate de destructurarea regatului maghiar și de impunerea diferențiată a dominației otomane asupra Banatului, precum și situația administrativă a ținutului, cu a sa tranziție de la sistemul comitatens impus de regalitatea maghiară la noile forme de organizare administrativă induse de cucerirea otomană – vilayetul

Timișoarei în zona de câmpie a Banatului, și banatul de Caransebeș și Lugoj inclus în Principatul autonom al Transilvaniei. Un al doilea palier cuprinde o interesantă analiză a mediului receptor în care se vor decanta diferitele orientări religioase în secolele XVI-XVII. Autorul constată preeminența caracterului rural al spațiului bănățean, diferențele notabile între diferitele comunități sătești (după cum reiese din defterele otomane), susținând opinia că, în pofida unei păreri înrădăcinate în vechea istoriografie, „chiar în primele decenii de după cucerirea otomană, populația Banatului cunoaște o curbă ascendentă și asta mai ales datorită lumii rurale”. Analizează apoi specificul etnic și confesional al celor patru centre urbane ale Banatului, insistând asupra diferențelor sensibile dintre orașele din zona de câmpie – Timișoara și Lipova – multietnice și multiconfesionale mai ales după cucerirea otomană, și cele din zona montană și piemontană – Caransebeș și Lugoj - considerate a fi printre puținele centre urbane românești din regatul maghiar, ulterior din Principatul autonom ardelean. Situarea Banatului la confluența dintre Roma și Bizanț dă autorului prilejul unei pertinente analize a antecedentelor confesionale din secolele XIV-XV, cu aprecieri de valoare asupra evoluției ortodoxiei și a catolicismului în ținutul de la sud de Mureș, ca premise fundamentale pentru mutațiile declanșate de evenimentele politice și religioase ale secolului al XVI-lea.

Capitolul al III-lea – *Impactul modernității: Reforma în spațiul central-european* (p. 53-61) – tratează schimbările structurale la nivelul continentului european la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea. Atenția cercetării se focalizează în mod necesar pe cazul Ungariei datorită apartenenței Banatului la acest spațiu, constatându-se că aici pătrunderea ideilor luterane s-a realizat masiv în rândul comunităților germane, până spre mijlocul secolului al XVI-lea transferul religios fiind aproape complet în orașele vorbitoare de limbă germană, spre deosebire de curtea regală, unde ideile luterane au avut mai puțin succes. Punctul de cotitură este considerat de autor ca fiind reprezentat de dramaticul an 1526, ce a determinat dispariția unei bune părți a elitei procatolice și a celei bisericești maghiare, cu efecte dezastruoase la nivelul clerului inferior și al organizării în general a structurilor ecleziastice catolice. Se observă faptul că pătrunderea inițială a ideilor luterane printre maghiari, mai ales prin intermediul studenților ce au frecventat universitățile central-europene, a fost urmată la mijlocul secolului de o radicalizare a curentului protestant maghiar, ce optează acum pentru teologia helvetică ce venea cu oferta modernității și a implicării profunde în viața religioasă și politică. Con-

secința practică a tuturor acestor mutații a fost cuprinsă în hotărârile Dietei de la Turda din 1568, în cadrul căreia se pun bazele constituționale ale organizării religioase a Transilvaniei, fundamentată pe cele patru religii recepte.

Cel de-al IV-lea capitol al lucrării – *Szegedi Kis István, Petru Petrović și pătrunderea Reformei în Banat* (p. 63-80) – tratează începuturile protestante la sud de Mureș, precum și reacția catolică în fața acestei intruziuni spirituale. Autorul mărturisește de la bun început că etapele pătrunderii ideilor protestante în Banat sunt destul de dificil de urmărit, cel mai adesea fiind reliefat în informația documentară momentul în care exista deja un nucleu reformat. De asemenea, el constată că se poate observa o oarecare întârziere în ceea ce privește diseminarea ideilor protestante în spațiul bănățean, întârziere pe care o pune pe seama faptului că în Banat comunități catolice importante nu existau decât în centrele urbane, în timp ce majoritatea populației rurale era ortodoxă (români și sârbi) și nu manifesta interes pentru primii reformatori. În viziunea sa, anul 1544 a fost semnificativ pentru destinul Reformei în Banat, fiind anul în care, pe de-o parte, este consemnat primul pastor care oficia servicii divine pentru reformații din Timișoara – Gáspár Biai, pe de altă parte, acum își începe activitatea la Cenad unul din cei mai importanți reformatori ai acelei perioade - Szegedi Kis István. De fapt, Adrian Magina atribuie succesul ideilor protestante în Banatul de câmpie la două personaje-cheie: omului politic Petru Petrović, inițiatorul și protectorul inovației religioase, cel mai important nobil de funcție din sudul Ungariei, și lui Szegedi Kis István, reformatorul care a scos din anonim prima comunitate reformată bănățeană, unul din cei mai prolifici scriitori reformați maghiari din secolul XVI. Potrivit autorului, cei doi „au reușit să disemineze protestantismul într-un cadru mai larg, apoi să-l implementeze, construind primele comunități reformate consemnate documentar în Banat”. În mod firesc, autorul se întreabă în ce măsură a evoluat comunitatea protestantă din Banat la mijlocul secolului al XVI-lea spre radicalizarea helvetică, după modelul celei transilvane? Din sursele consultate, opinia avansată este aceea că în comunitatea protestantă din Timișoara apăruseră și alte opțiuni confesionale în afara luteranismului, însă poziția lui Szegedi nu poate fi cunoscută decât în măsura în care el a părut dispus spre dialog cu calvinismul. Totuși, autorul conchide că orientarea procalvină a avut câștig de cauză în cazul protestanților bănățeni, fapt dedus din sursele istoriografice de sfârșit de

secol XVI care confirmă că această variantă a Reformei a fost cea la care se afiliaseră comunitățile rămase în Banat sub ocupație otomană.

Construind comunități româno-calvine: Caransebeș și Lugoj este problematica urmărită de cercetător în cel de-al V-lea capitol al volumului (p. 81-90), ce își propune să analizeze modul în care Reforma a pătruns și a fost receptată în Banatul montan de-a lungul secolului al XVI-lea. Observând că în această parte a Banatului pătrunderea ideilor protestante a fost ceva mai târzie, cercetătorul pune acest fapt pe seama realităților sociale și etnice, căci, deși în mediul urban al Caransebeșului și Lugojului exista un însemnat strat catolic, reprezentat mai ales de elitele locale, baza etnică era predominant românească, ceea ce a constituit o barieră serioasă în calea diseminării noilor idei religioase de către reformatorii care nu cunoșteau această limbă. Din punctul de vedere al autorului, această barieră nu a putut fi depășită decât de personaje bilingve. La fel ca și în cazul zonei de câmpie, se constată dificultatea de a stabili momentul în care societatea bănățeană din acest spațiu a intrat în contact pentru prima dată cu inovația religioasă. Momente de referință în activitatea reformatoare sunt detectate a fi fost: folosirea alternativă a bisericii din Caransebeș de către catolici și protestanți conform hotărârii dietale din 1564; publicarea *Paliei de la Orăștie* în 1582, care dezvăluia o realitate bănățeană indubitabil de factură calvină, ce folosea în biserică limba română; înființarea unei școli reformate în Caransebeș, probabil după anul 1564, cu scopul de a fundamenta credința pe plan local; afilierea la un cadru instituțional bine definit reprezentat de episcopatul româno-calvin al Transilvaniei; producția de carte religioasă ca un imperativ în promovarea mesajului evanghelic în vernacular. Cumulând toate aceste aspecte, Adrian Magina concluzionează că Reforma în spațiul Banatului montan al secolului al XVI-lea a fost una din componentele confesionale decisive, care au marcat acest teritoriu, lărgind baza relațiilor umane și interconfesionale, impulsționând producția culturală românească și marcând începutul umanismului bănățean ce se va face remarcant în special în secolul următor.

Cel de-al VI-lea capitol – *Catholicism, Reformă, umanism: Caransebeșul și Lugojul în secolul XVII* (p. 91-116) – analizează evoluția confesională din spațiul Banatului montan în decursul veacului al XVII-lea. Două aspecte sunt urmărite de către autor: evoluția ortodoxiei bănățene între Reformă și autoritatea princiară, și raporturile dintre catolici și calvini în Banatul de munte. În ceea ce privește primul aspect analizat, cercetătorul constată că în zona înaltă a Banatului, ortodoxia a constituit religia domi-

nantă în cadrul lumii rurale, fără a găsi indicii concrete asupra interacțiunii ei cu ideile reformate. Întrebarea pe care o formulează autorul este legată de constatarea faptului că biserica răsăriteană din Banatul montan nu a făcut obiectul atenției calvine. Răspunsul propus în cercetarea de față este acela că, deși Reforma a fost interesată de dialogul cu ortodoxia reprezentată de patriarhia de la Constantinopol, faptul că Banatul ortodox a depins de altă sferă de jurisdicție, cea a patriarhiei sud-slave de la Ipek, mult mai puțin deschisă dialogului interconfesional, a făcut ca în decursul întregului secol să nu existe nicio relaționare între promotorii Reformei și populația ortodoxă din mediul rural al Banatului montan, de care era despărțită liturgic prin folosirea limbii slavone, de non-comunicarea ierarhică și de lipsa unui dialog interconfesional. În ceea ce privește raporturile dintre catolicism și calvinism în aceeași arie geografică, ele au fost analizate în principal în mediul urban al Caransebeșului și Lugojului, acolo unde cele două comunități religioase au cunoscut o evoluție aparte. Comparând situația celor două denominații, Adrian Magina constată diferențe sensibile în modul de acțiune și manifestare spirituală: în timp ce catolicii și-au trimis tinerii să studieze la universitățile catolice central-europene, reformații s-au format pe plan local, în cadrul colegiilor transilvane; apoi, elita nobiliară s-a implicat diferit și ea în susținerea celor două confesiuni – banii de Caransebeș și Lugoj, în majoritate calvini, și-au susținut coreligionarii, în timp ce restul demnitarilor (comiți, vicecomiți, juzi primari) au rămas atașați confesiunii romano-catolice; se mai remarcă faptul că, deși catolicii au fost mai numeroși, ei nu mai dispuneau de sacerdoți sau de biserici, cei din Caransebeș obținând cu greu în 1624 dreptul de a avea preot și de a ține slujbe într-o casă particulară. Autorul constată faptul că revirimentul catolic s-a produs începând cu anul 1625, odată cu noua misiune iezuită, ce l-a avut ca principal promotor pe George Buitul, primul iezuit român, originar din Caransebeș. Misiunea a obținut succese notabile prin reformarea comunității în spirit tridentin, prin refacerea bazelor sociale grație activității de propagandă în limba vernaculară și prin înființarea unei școli cu o clasă de gramatică. Reacția reformată se materializează de-abia după anul 1642, când dispariția misionarului iezuit și a fratelui său a dus la eșecul misiunii catolice. Reformații răspund printr-o activă circulație a cărții tipărite, ce a facilitat răspândirea mesajului calvin în vernacular. În cele din urmă, se constată că impactul dominației otomane, impuse în 1658, a determinat refugiarea unei bune părți a comunităților catolice și reformate în Principatul Transilvaniei.

Ultimul capitol – *Islam și creștinism în Banat* (p. 117-149) – este o pertinentă analiză a evoluției practicilor religioase în Banatul de câmpie, acolo unde incidența dintre Islam și confesiunile creștine a fost mult mai accentuată de vreme ce întreaga zonă a intrat sub totala dominație otomană încă de la mijlocul secolului al XVI-lea. Comparând modul în care Islamul a relaționat cu celelalte confesiuni religioase, cercetătorul constată că musulmanii au stabilit cele mai cordiale relații cu biserica ortodoxă care păstora credincioșii români și sârbi, mai ales după ce Banatul a intrat în sfera instituțională ecleziastică de la Ipek la mijlocul secolului XVI. Analiza autorul este centrată atât pe aspectele religiei oficiale promovate de biserica ortodoxă (liturghia, diversele tipuri de slujbe, rugăciunea, ceremoniile religioase, apelând la mărturii de epocă), cât și pe modul de transpunere a religiei în mentalul popular, mult mai dificil de abordat, constatându-se faptul că, potrivit mărturiilor iezuite, exista mult atașament în rândul populației ortodoxe față de practici tradiționale fără suport doctrinar. În ceea ce privește evoluția confesiunilor reformată și catolică, cercetarea de față constată o situație diferită de cea semnalată în Principatul ardelean, acolo unde dominația otomană se pare că a favorizat religia reformată. În Banatul de câmpie situația pare a fi fost opusă, dovadă stând vizitațiile apostolice, bunele relații cu comercianții raguzani și bosniaci (catolici) din rațiuni economice, persistența învățământului de bază sau noile misiuni iezuite și franciscane din prima jumătate a secolului al XVII-lea. În contrapartidă, s-a constatat că ocuparea Banatului de câmpie și transformarea lui în vilayet începând cu anul 1552 a izolat centrele reformate, adepții protestantismului rămânând fără organizarea ierarhică și administrativă. După anul 1650 atât prezența reformată, cât și cea catolică se diminuează în teritoriul bănățean astfel încât la începutul secolului al XVIII-lea, constată autorul, Banatul a fost, din punct de vedere confesional, „o mare ortodoxă punctată cu câteva mici insule catolice în centrele urbane sau în zona Carașovei”.

Amplei analize asupra fenomenului religios în Banatul secolelor XVI-XVII îi sunt adăugate, în anexă, 16 documente inedite provenite din arhivele române, maghiare, italiene sau austriece, binemeritat efort paleografic și lingvistic, ce vine să întregească o cercetare complexă, extrem de necesară în peisajul istoriografiei românești, care pune în lumină aspecte inedite ale vieții religioase bănățene, avansează opinii și susține teorii pertinente.